

فقه و اجتهاد

دوفصلنامه تخصصی فقه و علوم وابسته

سال دوم، شماره چهارم

پاییز و زمستان ۱۳۹۴

صاحب امتیاز: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام

مدیر مسئول: آیت الله محمدجواد فاضل لنکرانی

سر دبیر: دکتر حمید ستوده

شورای مشاوران علمی (به ترتیب حروف الفبا):

سید جواد حسینی خواه (استاد حوزه علمیه قم) / محمدجعفر طیبی (مدرس دانشگاه و استاد حوزه علمیه قم) / سید علی علوی قزوینی (دانشیار دانشگاه تهران، پردیس فارابی) / ابوالقاسم علیدوست (دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی) / محمدجواد فاضل لنکرانی (استاد دروس خارج حوزه علمیه قم) / محمدرضا فاضل کاشانی (استاد حوزه علمیه قم) / محمد قانعی (استاد دروس خارج حوزه علمیه قم) / محمدعلی قاسمی (استاد حوزه علمیه قم و مدرس جامعه المصطفی العالمیه) / احمد عرفانی نسب (مدرس دانشگاه) / محمدمهدی مقدادی (دانشیار دانشگاه مفید قم) / سید محمد نجفی یزدی (استاد دروس خارج حوزه علمیه قم)

دبیر اجرایی: محسن شیرخانی

ویراستار: محسن عالی شاهی

همکاران مترجم در این شماره: حبیب ساعدی (عربی) - جاوید اکبری (انگلیسی)

نشانی: قم، میدان معلم، مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام، معاونت پژوهش، دفتر فصلنامه فقه و اجتهاد

تلفن: ۰۲۵ - ۳۷۷۴۹۴۹۴ - ۰۲۵ - دورنگار: ۳۷۷۳۰۵۸۸ - ۰۲۵

قیمت: ۱۵۰۰۰۰ ریال

توضيح ودراسة اسس الاقتصاد المقاوم من وجهة نظر امير المؤمنين عليه السلام والفقهاء الاسلاميين

باقر رياحي مهر

الخلاصة

الاقتصاد المقاوم هو شكل من أشكال النظام الاقتصادي الإسلامي، حيث طرحت فكرته من قائد الثورة الإسلامية لحل المشاكل الاقتصادية في إيران. والاقتصاد المقاوم يبتني على اسس الفقه الاسلامي، وقد ورد في روايات الائمة المعصومين عليهم السلام التأكيد على الطاقات والاستعدادات الكامنة في المجتمع الاسلامي. والاقتصاد المقاوم يقع في قبال الاقتصاد الرأسمالي الليبرالي والاقتصاد الاشتراكي، ويمكن أن يكون حلاً مناسباً لرفع الازمات على المدى القصير وهو حل مناسب على المدى الطويل ووسيلة جيدة لتقوية الأسس الاقتصادية للمجتمع الإسلامي، وبالاعتماد عليه يمكن التغلب على المشاكل في العصر الحاضر. وقد حاول المؤلف في هذا المقال باعتماد أسلوب تحليلي - وثائقي الاستفادة من الفقه الشيعي وكلمات وسيرة أمير المؤمنين علي عليه السلام لتحقيق نظرية الاقتصاد المقاوم، واستكشاف المبادئ والحلول التي لها تأثير كبير على قوة المجتمع وصموده، ومن جملة ما: تجنب الاحتكار، والاجحاف، والامتناع عن البيع، والمنع عن الربا، والمنع عن الاضرار بالآخرين، والتقدم في طريق العزة والكرامة واستقلال المجتمع الإسلامي، والتقدم في طريق العدالة الاجتماعية، والمنع عن الاسراف وهدر الثروات التي عدها الشارع المقدس في جملة الأنشطة الاقتصادية المقاومة.

الكلمات الرئيسية: الفقه الاقتصادي، اسس الاقتصاد المقاوم، امير المؤمنين علي عليه السلام، قائد الثورة الإسلامية.

The Principles of Resistance Economy According to Imam Ali (AS) and Islamic Jurisprudence

Baqer Riahi Mehr

Abstract

Resistance economy is a form of Islamic economic system. The idea of resistance economy was first introduced by Ayatollah Khamenei to address Iran's economic challenges and problems. That is also based on the principles of Islamic jurisprudence and narrations of infallible leaders that emphasize on the innate capacity and power of the Islamic society to encounter and confront liberal capitalist economy and consumerism. Thus, not only do they provide short-term solutions to do away with crisis but they also offer long term strategies to strengthen and consolidate the economy of the Islamic society. With reliance on them, it is possible to get rid of the modern day problems. The writer making use of textual documents and analysis and relying on Shiite's dynamic jurisprudence, sayings and conducts of the Commander of the Faithful, Ali (AS) has endeavored to mention certain principles and strategies to help realize

resistance economy. These strategies include avoiding short-selling, prodigality, preventing hoarding, avoiding usury, preventing others' losses, taking steps towards the dignity and independence of the Islamic society, pursuing social justice, preventing wastefulness and waste of resources which the Sacred Lawgiver of Islam has mentioned in line with the resistance economy.

Keywords: economic jurisprudence, principles of resistance economy, the Commander of the Faithful, Ali (AS), Supreme Leader, general policies of resistance economy.

اصول اقتصاد مقاومتی از منظر امیرالمؤمنین علیه السلام و فقه اسلامی

باقر ریاحی مهر*

چکیده

اقتصاد مقاومتی شکلی از نظام اقتصادی اسلام است و ایده آن که مبتنی بر مبنای نورانی فقه اسلامی و روایات پیشوایان معصوم علیهم السلام می باشد توسط مقام معظم رهبری به جهت رفع مشکلات اقتصادی ایران، ارائه گردید و با تأکید بسیار دقیق بر نیروها و توان درونی جامعه اسلامی، راه حلی برای رویارویی و تقابل با اقتصاد سرمایه‌داری لیبرال ارائه می‌دهد که در کوتاه‌مدت برای از بین بردن بحران‌ها، و در درازمدت برای تقویت بنیه‌های اقتصادی جامعه اسلامی مناسب باشد و با تکیه بر آن می‌توان از مشکلات عصر حاضر رهایی یافت. نگارنده در مقاله پیش رو با روش اسنادی - تحلیلی سعی کرده است تا با الهام‌گیری از فقه پویای شیعه، سخنان و سیره امیرالمؤمنین علیه السلام برای تحقق نظریه اقتصاد مقاومتی، اصول و راهکارهایی را که در پایداری و بقای جامعه تأثیر بسزایی دارد، از جمله نفی ضرر به دیگران، قدم نهادن در مسیر عزت و استقلال جامعه اسلامی و پیمودن راه عدالت اجتماعی ارائه نماید.

کلیدواژگان: فقه، اقتصاد، اصول اقتصاد مقاومتی، امیرالمؤمنین علیه السلام، مقام معظم رهبری، سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی.

* دانشجوی دکتری قرآن و مستشرقان جامعه المصطفی العالمیه علیه السلام.

۱. مقدمه

رشد روزافزون جمعیت جهان همراه با فقدان دیدگاه‌های معنوی در دنیای متمدن زده کنونی، جهان را با چالش‌های عمیقی رو به رو کرده است؛ در حالی که تعداد کشورهای وابسته رو به افزایش است استعمار و سلطه‌گری به شکل دیگری در حال تار بستن بر جهان و ایجاد نظم نوین غربی می‌باشد؛ نظمی که سلطه را در تمام ابعاد وجودیش خواستار است. در این شرایط، اقتصاد کشوری همچون جمهوری اسلامی ایران که دارای جهان بینی خاصی است و این جهان بینی با منافع تمام ابرقدرت‌های روز دنیا در تضاد است دارای اقتصاد خاصی خواهد بود، چرا که دشمنی با چنین کشوری پایدار بوده و در هر دوره‌ای به شکلی بروز می‌یابد و در این میان، حوزه اقتصاد و مسائل پیرامونی آن، با توجه به پیوند وثیق و ملموس با زندگی روزمره آحاد اجتماع، بیش از سایر حوزه‌ها مطمح نظر دشمنان قرار می‌گیرد.

مقاله پیش رو، درصدد تبیین اصول اقتصاد مقاومتی، از دیدگاه فقه اسلامی و سیره علوی علیه السلام است. برای این امر از روش تحلیل عقلی و تحلیل متن بر مبنای مستندات موجود در *نهج البلاغه* و سایر منابع روایی با استناد به بیانات مقام معظم رهبری استفاده خواهیم کرد و در ابتدا به تحلیل و بررسی مفهوم اقتصاد مقاومتی پرداخته، سپس اصول تحقق اقتصاد مقاومتی تبیین می‌شود و در بخش نهائی ثمرات و دستاوردهای آن ارائه می‌گردد.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون، کتاب‌ها و مقالاتی در مورد سیاست‌های اقتصادی امام علی علیه السلام نوشته شده که از آن‌ها می‌توان به مقالات زیر اشاره نمود:

درآمدی بر علم اقتصاد اسلامی، نوشته سیدحسین میرمعزی، *الگوی اقتصاد مقاومتی در نهج البلاغه*، نوشته نرجس مهدوی سیرت، *الگوی رفتار تولیدکننده در اقتصاد مقاومتی*، نوشته سیدحسین میرمعزی، *اقتصاد مقاومتی و ملزومات آن*، نوشته سید حسین میرمعزی، *بررسی پایه‌های اقتصاد مقاومتی از دیدگاه امام*

علی علیه السلام در نهج البلاغه، نوشته محمد سلیم زاده، عبدالسلام سمیعی و حمزه نصرتی، الگوی پیشنهادی اقتصاد مقاومتی جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر دیدگاه مقام معظم رهبری نوشته الله مراد سیف، اقتصاد مقاومتی؛ راهکاری برای توسعه، نوشته محمدحسین حسین زاده بحرینی، اقتصاد مقاومتی؛ نماد مدیریت جهادی در اقتصاد سیاسی ایران، نوشته سیدمرتضی هزاوئی و علی زیرکی حیدری و آشنایی با اندیشه‌های اقتصادی امام علی علیه السلام در نهج البلاغه نوشته محمد مولایی. این نویسنده با استخراج ۶ اصل از سخنان امیرالمؤمنین علیه السلام همچون رعایت عدالت، سیاست‌های مالی، رعایت قناعت و ساده‌زیستی، مطالب مفیدی را در جهت داشتن یک اقتصاد سالم ارائه نموده است. همچنین امام علی علیه السلام، دولت و سیاست‌های اقتصادی، مقاله آقای محمدتقی گیلک حکیم‌آبادی است که ایشان ضمن مطالب کلی‌تری در مورد دولت و وظایف آن در قبال مردم، موارد مربوط به اقتصاد همچون مبارزه با فساد و مسئله مالیات را از نگاه علی علیه السلام مورد بررسی قرار داده است. دیگر مقالات و کتبی که نگاشته شده، ارتباط دورتری با مقاله حاضر دارند، همچون کتاب‌هایی که در زمینه مبانی اقتصاد اسلامی به زیور طبع آراسته شده است. با توجه به این‌که پژوهش‌هایی که تاکنون صورت گرفته، تمرکز و تطبیق بر اقتصاد مقاومتی و سخنان مقام معظم رهبری نداشته و هم مطالب کلی‌تری در مورد اقتصاد، از امام علی علیه السلام تبیین نموده‌اند به نظر می‌رسد این پژوهش بتواند خلأهای گذشته را تا حدودی جبران نماید.

۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

اقتصاد اسلامی دارای چارچوب منسجمی است که ضمن برخورداری از پشتوانه عقلی، به حیات اخروی نیز توجه ویژه دارد. امروزه مشکلات اقتصادی در بیشتر کشورها وجود دارد و هر یک برای رفع آن تدابیری اندیشیده‌اند اما تاکنون هیچ کشوری به طور کامل نظام اقتصادی اسلام را اجرا ننموده است و بسیاری از مشکلات کشورها نیز ناشی از تقلید از مدل‌های غربی نظام‌های اقتصادی است. به نظر می‌رسد تنها و بهترین راه برای رفع مشکلات اقتصادی مخصوصاً در

کشورهایی همچون ایران که بر اساس یک نظام اسلامی شکل گرفته است، استخراج دقیق و جامع اقتصاد اسلامی با توجه به منابع اسلامی است. از این رو، نگارش چنین پژوهش‌هایی که راهکارهایی ملموس را در اختیار مسئولان و مردم قرار می‌دهد، ضروری به نظر می‌رسد.

۴. تحلیل و بررسی مفهوم اقتصاد مقاومتی

تعاریف متعددی برای اقتصاد مقاومتی ذکر شده است و آن را با نظریه‌های اقتصادی دیگری مترادف و نزدیک دانسته‌اند. از جمله برای اقتصاد مقاومتی چهار تعریف قائل می‌شوند که عبارتند از:

۴-۱. اقتصاد موازی

تعریف اول درباره اقتصاد مقاومتی به مثابه اقتصاد موازی است؛ یعنی همان‌طور که انقلاب اسلامی با توجه به نیاز خود به نهادهایی با روحیه و عملکرد انقلابی، اقدام به تأسیس نهادهایی مانند کمیته امداد، جهاد سازندگی، سپاه پاسداران و بنیاد مسکن نمود، امروز نیز باید برای تأمین اهداف انقلاب این پروژه را ادامه دهد و آن را تکمیل کند؛ چرا که انقلاب اسلامی به اقتصاد مقاومتی و به نهادسازی‌های مقاومتی در اقتصاد نیاز دارد که چه بسا ماهیتاً از عهده نهادهای رسمی اقتصادی بر نمی‌آید. پس باید نهادهایی موازی برای این کار ایجاد کند؛ این امر البته به معنای نفی نهادهای مرسوم نیست، کما این که اکنون ما همزمان از هر دو نهاد سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و نهاد ارتش جمهوری اسلامی برای دفاع از انقلاب بهره‌مندیم. البته این الگو در مدل‌های حکمرانی مرسوم در دنیا و اتفاقاً در کشورهایی که از تجربه و توان حکمرانی بیشتری برخوردار باشند وجود دارد و این کشورها از نظام‌های چندلایه سیاستگذاری و اداره امور عمومی برخوردارند؛ به عنوان مثال می‌توانیم از حضور همزمان نهادهای دولتی، سازمان‌های مردم‌نهاد، خیریه و بنگاه‌های خصوصی در عرصه بهداشت و سلامت یا حتی در عرصه دفاعی و امنیتی کشورهای توسعه‌یافته غربی نام ببریم. البته، مهم‌ترین مشکل این الگو این است که حسب نیازهای خاص انقلاب اسلامی و در عرصه اجرا، با

پرسش‌های نوینی روبرو خواهد بود؛ زیرا مثلاً هیچ تصویری از بانک مرکزی موازی در یک کشور و سامان بخشی به عرصه پولی - مالی کشور در دو لایه دولتی و عمومی وجود ندارد؛ اما باز هم منطقاً نمی‌توان این الگو را در زمره مدل‌های اداره نشدنی و غیرمعقول به حساب آورد.

۴ - ۲. اقتصاد ترمیمی

تعریف دوم اقتصاد مقاومتی، عبارت از اقتصادی است که در پی مقاوم‌سازی، آسیب‌زدایی، خلل‌گیری و ترمیم ساختارها و نهادهای فرسوده و ناکارآمد موجود اقتصادی است؛ یعنی اگر در رویکرد قبلی می‌گفتیم که فلان نهاد نمی‌تواند انتظارات ما را برآورده کند، در رویکرد جدید در پی آن هستیم که با بازتعریف سیاست نهادهای موجود، کاری کنیم که انتظارات ما را برآورده سازد؛ مثلاً در این تعریف، ما از بانک مرکزی یا وزارت بازرگانی می‌خواهیم که کانون‌های ضعف و بحران را در نظام اقتصادی کشور شناسایی کنند و خود را بر اساس شرایط جدید اقتصادی، تحریم‌ها یا نیازهای انقلاب اسلامی بازتعریف نمایند و در نتیجه عملکردی جهادی ارائه دهند. در مقام تمثیل، می‌توان گفت این کار شبیه همان کاری است که پتروس فداکار با فروبردن انگشت خود در ترک دیواره سد انجام داد؛ یعنی باید ترک‌های ساختاری دیوار نهادهای اقتصادی را ترمیم کنیم. این مسئله، به معنای ترمیم و مقاوم‌سازی ساختارهای اجرایی و اداری کشور به حسب نیازهای مختلف و مقتضیات زمان و مکان است که امری دور از ذهن نیست. کشورهای توسعه‌یافته نیز در برهه‌هایی از تاریخ اقتصادی خود، مجبور به مقاوم‌سازی ساختارهای اقتصادی شدند. مثلاً غرب پس از دو شوک نفتی ۱۹۷۹ و ۱۹۸۳، اقدام به جایگزینی سوخت‌های فسیلی با سایر سوخت‌های نوین کرد؛ به طوری که امروزه با قیمت‌های بالای ۱۰۰ دلار نیز دچار شوک نفتی نمی‌شود. با این توضیحات ما امروز فقط نیازمند عزمی ملی برای اجرای این پروژه وسیع و ارزشی هستیم.

۴ - ۳. اقتصاد دفاعی

تعریف سوم از اقتصاد مقاومتی، متوجه هجمه‌شناسی، آفندشناسی و پدافندشناسی در برابر آن هجمه است؛ یعنی ما باید ابتدا بررسی کنیم که مخالفان ما حمله به

اقتصاد ایران و اخلال در آن را چگونه و با چه ابزارهایی صورت می‌دهند. بنابراین وقتی به اقتصاد مقاومتی دست یافته‌ایم که ابزارها و شیوه‌های هجمه دشمن را پیشاپیش شناخته باشیم و بر اساس آن‌ها استراتژی مقاومت خود را از نظر ساز و کار فقهی تدوین و اجرا کنیم. بدیهی است تا آفند دشمن شناخته نشود، مقاومت متناسب با آن نیز طراحی و اجرا نخواهد شد.

۴-۴. اقتصاد الگو

چهارمین تعریف نیز این است که اساساً اقتصاد مقاومتی یک رویکرد کوتاه مدت سلبی و اقدامی صرفاً پدافندی نیست؛ بر خلاف سه دیدگاه قبلی که اقتصاد مقاومتی را یا پدافندی یا کوتاه مدت می‌دانستند، این رویکرد، چشم اندازی کلان به اقتصاد جمهوری اسلامی ایران دارد و یک اقدام بلندمدت را شامل می‌شود. این تعریف رویکردی ایجابی و دوراندیشانه دارد. در این رویکرد، ما در پی اقتصاد ایده‌آلی هستیم که هم اسلامی باشد و هم ما را به جایگاه اقتصاد اول منطقه برساند؛ اقتصادی که برای جهان اسلام، الهام‌بخش و کارآمد بوده و زمینه‌ساز تشکیل تمدن بزرگ اسلامی باشد. با توجه به این معنا، اساساً در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، یکی از مؤلفه‌های مهم الگو باید متضمن مقاومت و تحقق آن باشد. در این مقوله است که اقتصاد مقاومتی مشتمل بر اقتصاد کارآفرینی و ریسک‌پذیری و نوآوری می‌شود. البته همه این چهار تعریف از اقتصاد مقاومتی به نوعی با هم رابطه عموم و خصوص من وجه دارند، منتها برخی کوتاه مدت و برخی بلندمدت هستند و البته ترکیبی از استراتژی‌های مطلوب را نیز برایمان به تصویر می‌کشند (پیغامی، ۱۳۹۱)

به نظر می‌رسد تعریف جامع و کامل از اقتصاد مقاومتی تعریفی است که خود رهبر فرزانه انقلاب ارائه داده‌اند. ایشان در این زمینه می‌فرمایند: اقتصاد مقاومتی یعنی آن اقتصادی که در شرایط فشار، در شرایط تحریم، در شرایط دشمنی‌ها و خصومت‌های شدید می‌تواند تعیین‌کننده رشد و شکوفایی کشور باشد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دانشجویان، ۹۱/۵/۱۶). اقتصاد مقاومتی معنایش این است که ما یک اقتصادی داشته باشیم که هم روند روبه رشد اقتصادی در کشور محفوظ

بماند، هم آسیب‌پذیری‌اش کاهش پیدا کند؛ یعنی وضع اقتصادی کشور و نظام اقتصادی طوری باشد که در برابر ترفندهای دشمنان که همیشگی و به شکل‌های گوناگون خواهد بود کمتر آسیب ببیند و اختلال پیدا کند (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت، ۹۱/۶/۲). اقتصاد در یک چنین شرایطی اقتصاد مقاومتی است؛ یعنی اقتصادی که همراه با مقاومت در برابر کارشکنی دشمن، خباث دشمن، دشمنانی که ما داریم. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از پژوهشگران و مسئولان شرکت‌های دانش‌بنیان، ۹۱/۵/۸)

بنابراین اقتصاد مقاومتی از دیدگاه مقام معظم رهبری، اقتصادی است که دو خصوصیت را دارا باشد:

۱. در برابر تهدیدها و ترفندهای دشمن مقاوم باشد و کمتر آسیب ببیند.
۲. تهدید را به فرصت تبدیل کرده و در وضعیت تهدید و تحریم تعیین‌کننده رشد و شکوفایی باشد.

با این تعریف روشن می‌شود که اقتصاد مقاومتی دیگر یک اقتصاد منفعل و از نوع اقتصاد ریاضتی‌ای که امروزه در برخی از کشورها جریان دارد نیست؛ بلکه اقتصاد مقاومتی در حقیقت یک اقتصاد فعال و پویایی است که در راستای ایستادگی در برابر اهداف اقتصادی نظام سلطه، در رویارویی و تقابل با اقتصاد وابسته و مصرف‌کننده قرار می‌گیرد و سعی در تغییر ساختارهای اقتصادی موجود و بومی‌سازی آن براساس جهان‌بینی و اهداف خود دارد.

۵. دیدگاه فقیهان و اقتصاددانان

۱. آیت الله سیدمحمود هاشمی در مقاله‌ای به تبیین تفاوت بحث‌های اقتصادی با بحث‌های فقهی می‌پردازد. مقاله یادشده بر نکته‌های خوبی درباره اقتصاد اسلامی و فقه اقتصادی مشتمل است؛ هرچند مطالب وی شرحی بر مطالب شهید صدر شمرده شده و به نظر می‌رسد مشتمل بر مطلب جدیدی درباره رابطه فقه اقتصادی و اقتصاد اسلامی نیست. (هاشمی، ۱۳۶۹، ص ۲۷۱)

۲. آیت الله محسن اراکی می‌گوید که اقتصاد اسلامی مجموعه‌ای از بایدها و نبایدهاست که روابط اقتصادی جامعه را در جهت تحقق عدالت و آرمان‌های متعالی

زندگی انسان هدایت کرده و سازمان می‌بخشد. وی در تعریف فقه نیز می‌گوید: «هو العلم بالاحکام الشرعیة عن أدلتها التفصیلیة» (اراک، ۱۳۶۹، ص ۲۱۹). سپس فقه را به دو بخش فقه تفریع و فقه نظام تقسیم کرده و اظهار می‌دارد که فقه نظام می‌کوشد تا با استفاده از نتیجه‌های فقه تفریعی یعنی با استفاده از احکام متفرقه مستنبطه درباره انواع رفتارهای انسانی، نظام فقهی بنیادین را که اساس این احکام مستنبطه را تشکیل می‌دهد، به دست آورد. (همان، صص ۲۲۱ - ۲۱۷)

به نظر می‌رسد روح مطالب وی همان است که از شهید صدر نقل شد گر چه وی از اصطلاح‌های متفاوت مانند فقه نظام استفاده کرده و نکته‌هایی را به مطالب شهید صدر افزوده است.

۳. نویسندگان کتاب *درآمدی بر اقتصاد اسلامی*، بحث‌های اقتصادی را به سه بخش اقتصاد تشریعی، تحلیلی و تدبیری تقسیم می‌کنند. اقتصاد تشریعی نیز به دو بخش احکام اقتصادی و نظام اقتصادی تقسیم شده است؛ در این تلقی، نظام اقتصادی عبارت می‌باشد از طرح کلی و هماهنگ خطوط اصلی ارزش‌های مورد نظر یک مکتب درباره عدالت اجتماعی از بعد اقتصادی. احکام اقتصادی تبلور و ظهور این روح کلی و نظام اقتصادی، تبیین ارزشی آن احکام است. مقصود از اقتصاد تحلیلی همان علم اقتصاد است که به تحلیل رفتارهای اقتصادی بشر به منظور پیش‌بینی پدیده‌های اقتصادی می‌پردازد. نویسندگان کتاب هیچ بحثی درباره ارتباط اقتصاد تحلیلی با احکام اقتصادی را بیان نکرده‌اند. اقتصاد تدبیری یا سیاست اقتصادی از دیدگاه نویسندگان، سلسله تدبیرهایی است که اداره‌کنندگان جامعه بر مبنای قواعد تشریعی برای جهت بخشیدن به وضع اقتصادی کشور و رفع نابسامانی‌های اقتصادی آن می‌اندیشند. (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۲، صص ۹ - ۱۳) در ظاهر، مقصود از قواعد تشریعی همان اقتصاد تشریعی می‌باشد که بر احکام اقتصادی و نظام اقتصادی مشتمل است. به این ترتیب رابطه احکام اقتصادی با اقتصاد تدبیری نیز واضح می‌شود.

۴. رضایی دوانی و متوسلی در مقاله‌ای تحت عنوان *ترابط فقه، حقوق و اقتصاد اسلامی*، پس از مروری بر پیشینه بحث رابطه حقوق و اقتصاد در ادبیات متعارف،

وارد بحث رابطه فقه و حقوق اسلامی با اقتصاد اسلامی شده و این بحث را در سه محور مکتب اقتصادی، علم اقتصاد و نظام اقتصادی بیان می‌نمایند. در رابطه فقه و مکتب اقتصادی همان نظر شهید صدر را شرح می‌دهند که اصول مکتب، زیربنا و فقه، روبنا است. در رابطه فقه با علم اقتصاد ابتدا نظر انس زرقاء را درباره سه نوع گزاره‌های علم پیش فرض‌ها، گزاره‌های ارزشی و وصفی بیان کرده و سپس نظر زرقاء را درباره علم اقتصاد اسلامی بیان می‌کنند که پیام روشنی را درباره این رابطه در بر ندارد؛ پس از آن نظر سیدرضا حسینی را نقل می‌کنند که وی رابطه فقه و اقتصاد را به پنج نوع رابطه تفسیری و توضیحی، رابطه تأییدی، رابطه استنتاجی، رابطه تبیینی و رابطه روش‌شناختی تقسیم می‌نماید. نویسندگان درباره رابطه فقه و علم اقتصاد اسلامی نظر جدیدی ارائه نمی‌دهند.

۱- ۵. ملاحظات

بحث‌های عالمان و اقتصاددانان شیعه نیز در این مورد جامع و عمیق نیست. این بحث‌ها به تبع بحثی که شهید صدر در این مورد ارائه نموده است بیشتر به مذهب اقتصادی اسلام و رابطه آن با فقه ناظر می‌باشد و به ارتباط فقه با نظام و علم اقتصاد اسلامی کمتر پرداخته شده است و کسانی که تا حدودی خواسته‌اند به بحث رابطه فقه با نظام یا علم پردازند، بسیار سطحی و پراکنده سخن گفته‌اند، همچنین این مقولات فقط از یک سو نگریسته شده‌اند؛ یعنی فقط اثر فقه در مذهب اقتصادی ملاحظه شده است.

۶. تعریف علم فقه اقتصادی

چنان‌که در مقدمه گذشت مقصود از فقه اقتصادی فقه اموال است. فقه اموال به بحث درباره احکام اموال در چهار مرحله تملک اولیه، تصرف، انتقال و ضمان می‌پردازد. فقه اقتصادی مانند فقه غیراقتصادی بر مسائل و قواعدی مشتمل است. مسئله فقهی، قضیه حقیقیه‌ای است که موضوع آن، عنوان اولی افعال عباد یا اشیایی است که متعلق افعال عباد می‌باشد و محمول آن، یکی از احکام پنج‌گانه تکلیفی یا یکی از احکام وضعی است؛ به طور مثال «بیع جایز است»، «ربا حرام است»، «صدقه

مستحب است»، «گوشت خوک حرام است» و... مسائل فقهی هستند. قاعده فقهی در یک تعریف اجمالی، احکام عامی هستند که در بیشتر از یک باب فقهی جاری می‌شوند (آیت‌الله مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۳) مانند لاضرر، لاغرر، لاجرح، قاعده تسلط و قاعده ما لا یضمن و... قاعده فقهی عبارت از قضیه‌ای مشتمل بر حکم محمولی است که متعلق به فعل یا ذات خاصی نبوده بلکه شامل بسیاری از افعال و ذواتی است که حکم محمولی شامل آن می‌باشد. در تعریفی دقیق‌تر قاعده فقهی، قضیه حقیقیه‌ای است که موضوع آن عنوان ثانوی افعال عباد یا اشیایی می‌باشد که متعلق افعال عباد است و محمول آن یکی از احکام تکلیفی یا وضعی است. بر این اساس، فرق بین مسئله فقهی و قاعده فقهی در موضوع قضیه است نه در محمول آن. موضوع در مسئله فقهی، عنوان اولی افعال و اشیاست و در قاعده فقهی، عنوان ثانوی آنهاست.

۷. اصول اقتصاد مقاومتی از منظر سخنان و سیره امام علی علیه السلام و فقه اسلامی

در کلام امیرالمؤمنین علی علیه السلام، اصول متعددی برای اقتصاد مقاومتی ذکر شده است که اجرای هر کدام از آنها برای تحقق کامل اقتصاد مقاومتی از اهمیت والایی برخوردار است. در مباحث آتی دیدگاه امام علی علیه السلام درباره راهکارهای تحقق اقتصاد مقاومتی مطرح می‌گردد.

۱- ۷. تشویق به کار و تولید

در اسلام، به کار و تلاش اقتصادی اهمیت فراوانی داده شده است. کار و تلاش انسان از منظر آموزه‌های دینی، عبادتی والا و جهادی گرانسنگ است و همچون جهاد در راه خدا، تربیت‌کننده و عزت‌بخش است. به بیان امیرمؤمنان حضرت علی علیه السلام «جوینده روزی حلال همانند مجاهد در راه خداست». (نهج البلاغه، خطبه ۲۱، ص ۵۲) کار، علاوه بر تأمین نیازهای مادی و بهبود وضع اقتصادی باعث حفظ کرامت و عزتمندی است. در سروده‌های منسوب به حضرت علی علیه السلام در این زمینه آمده است: «سنگ از ستیغ کوه‌ها بر دوش بردن، مرا خوشتر که منت کسانی برم که گویند کسب روزی ننگ است! ننگ در خواری خواهش است». (امامی، ۱۳۷۳)

عزت، پیشرفت و استقلال هر جامعه‌ای در گرو همت و تلاش افراد آن جامعه است. از دیدگاه امام علی علیه السلام تجارت و کسب و کار، شغلی مفید و ارزشمند برای جامعه است و در روایتی تجارت و حرکت به سمت کار و تلاش را موجب توانمندی و بی‌نیازی از دیگران، استقلال و رونق اقتصادی می‌داند و می‌فرماید: «دست به تجارت بزنید که موجب بی‌نیازی از دیگران است». (کلینی، ۱۳۶۵ق، ج ۵، ص ۱۴۹) آن حضرت در نامه معروف خود به مالک اشتر، تجارت را کار تولیدی و مفید تجار و بازرگانان در کنار صنعتگران و تولیدکنندگان قرار داده و درباره آن‌ها می‌فرماید: «آنان منابع اصلی منفعت و پدیدآورندگان وسایل زندگی و آسایش هستند و آورندگان وسایل زندگی از نقاط دور دست و دشوار مثل بیابان‌ها، دریاها، دشت‌ها، کوهستان‌ها و جاهای سختی که مردم در آن اجتماع نمی‌کنند و یا برای رفتن به آنجا شجاعت ندارند، می‌باشند». (دستی، ۱۳۷۹ش، نامه ۵۳، ص ۵۸۳)

بی‌تردید در اقتصاد مقاومتی آنچه در این زمینه مهم است تلاش حداکثری و بهره‌وری بالاست؛ لذا فعالیت‌هایی که برای تولید کالا و خدمات مورد نیاز در بالا بردن سطح اقتدار جامعه و رفاه عمومی در چارچوب قوانین و معیارهای دینی انجام می‌گیرد، اهمیت بیشتری دارد. تولید پویا، نیازهای جامعه را به کالاهای خدمات تأمین نموده و کشور را به خودکفایی می‌رساند.

روشن است که خودکفایی در اقتصاد سبب تحقق استقلال اقتصادی می‌شود و این امر امنیت اقتصادی اعم از امنیت داخلی، خارجی و بین‌المللی را به همراه دارد. استقلال ابعاد فرهنگی، سیاسی و اقتصادی دارد اما اهمیت استقلال اقتصادی فزونتر است؛ زیرا لازمه وابستگی اقتصادی، وابستگی سیاسی و فرهنگی است و اگر استقلال اقتصادی از میان برود، استقلال سیاسی و فرهنگی نیز نابود می‌شود (میرمعزی، ۱۳۹۰، ص ۱۸۹)

به گمان نگارنده، لازمه استقلال اقتصادی به این معنا دستیابی به توان اقتصادی فزون‌تر از رقیب است. کشوری که با رقیبی قدرت‌مندتر از خود روبه‌رو است و در کالاهای ضروری و استراتژیک به او نیازمند است، هیچگاه نمی‌تواند استقلال اقتصادی داشته باشد. بی‌تردید جامعه‌ای که بتواند منافع

اقتصادی خود را آن گونه که خود لازم می‌داند، تعقیب کند به استقلال اقتصادی می‌رسد؛ لذا یکی از اصول اقتصاد مقاومتی باید حمایت از کار، سرمایه و تولید ملی باشد. مقام معظم رهبری در این باره می‌فرماید: یک رکن دیگر اقتصاد مقاومتی، حمایت از تولید ملی است: صنعت و کشاورزی. خب آمارهایی که آقایان می‌دهند آمارهای خوبی است اما از آن طرف هم از داخل دولت، خود مسئولین به ما می‌گویند که بعضی کارخانه‌ها دچار مشکل هستند، اختلال دارند؛ در بعضی جاها تعطیلی صنایع وجود دارد؛ گزارش‌های گوناگونی به ما می‌رسد. خود شما هم گزارش می‌دهید، یعنی من گزارش‌های دیگر هم دارم اما اتکای من به گزارش‌های دیگران نیست. گزارش‌های خود شما هم هست که به دست ما می‌رسد خب باید این را علاج کرد. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار رئیس جمهوری و اعضای هیئت دولت، ۹۱/۶/۲)

ما تا به کار ایرانی و سرمایه ایرانی احترام نگذاریم، تولید ملی شکل نمی‌گیرد و اگر تولید ملی شکل نگیرد، استقلال اقتصادی این کشور تحقق پیدا نمی‌کند (بیانات مقام معظم رهبری در اجتماع کارگران در کارخانجات تولیدی داروپخش، ۱۳۹۱/۲/۱۰)

بر این اساس، نگارنده بر این باور است که استقلال اقتصادی وقتی حاصل می‌شود که تولید ملی دو ویژگی داشته باشد:

۱. پاسخگوی نیازهای مردم و قابل رقابت در بازارهای خارجی باشد.
۲. با کار و سرمایه ایرانی تولید شود تا در تأمین عوامل تولید، وابستگی به وجود نیاید.

از سوی دیگر، وقتی به فقه اسلامی توجه می‌شود برای کار و تولید با عنوان «کسب» احکام شرعی حلال و حرام لحاظ شده و این کسب (یعنی کار و تولید) یا حرام است که شرایط خاص خود را دارد یا حلال است که اصل آن استحباب دارد، ولی اگر این کار و تولید برای تهیه هزینه زندگی هر فرد و افراد عائله او باشد، وجوب مقدمی می‌یابد؛ چون انفاق و تأمین زندگی عائله بر او واجب است و کسب، مقدمه آن است و موارد این انفاق برای عائله به تفصیل در باب‌های گوناگون فقه آمده است که باید به آن‌ها رجوع شود.

۲-۷. اجرای عدالت اقتصادی

اصل «عدالت» یکی از بنیانی‌ترین معارف دینی است و رعایت عدالت و برقراری قسط در شؤون فردی و اجتماعی انسان‌ها و از جمله فعالیت‌های اقتصادی، یکی از اهداف بسیار بلند اقتصاد مقاومتی محسوب می‌شود. توجه به عدالت و اهمیت آن بدین معناست که حضرت علی علیه السلام یکی از دلایل اصلی پذیرش حکومت از سوی خود را برقراری توازن و از بین بردن شکاف‌های ناروا در میان دو طبقه ستمگر شکمباره و مظلوم گرسنه بیان می‌کنند. (نهج البلاغه، خطبه ۳) از منظر حضرت این عدالت است که کارها را در آنجا که باید می‌نهد و سود همگان در سایه آن تأمین می‌گردد. (نهج البلاغه، حکمت ۴۳۷)

اهمیت عدالت در اقتصاد مقاومتی به حدی است که مقام معظم رهبری از آن به عنوان شاخص کلیدی اقتصاد مقاومتی یاد می‌کنند. (بیانات در جلسه تبیین سیاست‌های اقتصاد مقاومتی، ۱۳۹۲/۱۲/۲۰)

بی‌تردید، اجرای عدالت، هم نیازمند وضع مقررات عادلانه متناسب با شرایط و مقتضیات است و هم نیازمند اجرای صحیح قوانین. مدیریت در توزیع ثروت و اتخاذ تدبیر صحیح و کارآمد برای گردش سالم پول در بخش حقیقی اقتصاد، مصادیق شاخصی برای اجرای عدالت در قلمرو اقتصاد مقاومتی توسط دولت به شمار می‌آیند.

در نگاه امام علی علیه السلام هیچ‌کس حق ندارد در حوزه اقتصادی در آن جایی که با دیگران حق برابر دارد برخورداری بیشتری نسبت به دیگران داشته باشد؛ و در تحقق این اصل، هیچ تفاوتی میان دیگران نیست. امام علی علیه السلام خطاب به عبدالله بن زمه - از پیروان و یاران آن حضرت - آن زمان که از حضرت تقاضای کمکی بیشتر از حقوق خود می‌کند، می‌فرماید: «این اموال نه مال من و نه از آن توست بلکه غنیمتی گرد آمده از مسلمانان است که با شمشیرهای خود به دست آورده‌اند. اگر تو در جهاد همراهشان می‌بودی سهمی همانند سهم آنان می‌داشتی و گرنه دسترنج آنان خوراک دیگران نخواهد بود». (نهج البلاغه، خطبه ۲۳۲) و در پاسخ به درخواست عقیل که چیزی بیشتر از حق خود می‌خواست فرمودند: «به

خدا سوگند، اگر شب را تا بامداد بر بستری از خار سخت بیدار بمانم یا بسته به زنجیرم بر روی زمین بکشانند، مرا دوست داشتنی‌تر از آن است که در روز شمار به دیدار خدا و پیامبرش روم، درحالی که به یکی از بندگانش ستمی کرده یا پیشیزی از مال مردم را به غصب گرفته باشم» (نهج البلاغه، خطبه ۲۲۷) امیرالمؤمنین علیه السلام در نامه به مالک اشتر نیز تأکید می‌نمایند که هیچ وقت محبت به کسی سبب نشود که از مدار حق در مورد او خارج شود و با او ویژه‌تر برخورد گردد. (نهج البلاغه، نامه ۵۳)

بی‌تردید اگر در امر عدالت اقتصادی به عدالت در توزیع توجه نشود شکاف طبقاتی و عدم توازن ایجاد خواهد شد و تلاش برای تحقق اقتصاد مقاومتی ره به جایی نخواهد برد.

در امر قانونگذاری نیز باید در این رابطه، قوانین متقن، شفاف و منسجم وضع گردد تا افراد زیرک نتوانند در سایه وجود قوانین غیرشفاف و منسجم، به اقدامات به ظاهر قانونی و در باطن غیرقانونی دست بزنند. امام علی علیه السلام در نامه به مالک اشتر در ارتباط با پیمان‌ها، او را از پذیرش پیمان‌های دوپهلوی نهی کرده و می‌فرمایند: «عهد و پیمانی نبند که در آن راه تأویل و توجیه باشد و پس از بستن و استوار کردن پیمان، برای بر هم زدنش به عبارتهای دوپهلوی که در آنها ایهامی باشد، تکیه نکن». (نهج البلاغه، نامه ۵۳)

۳-۷. انضباط اقتصادی

منظور از نظم و انضباط اقتصادی، امور معیشتی و زندگی را سامان بخشیدن و نظام دادن به تولید، توزیع و مصرف است و این یکی از اصول اقتصاد مقاومتی است که در رونق و شکوفایی اقتصاد و نیز زندگی اجتماعی سالم نقش والایی دارد. برای تحقق انضباط اقتصادی لازم است اقداماتی صورت بگیرد از جمله:

۱- ۳- ۷. برنامه‌ریزی اقتصادی

بی‌تردید حرکت به سمت هر هدفی نیازمند برنامه‌کارشناسی شده و عمل به آن است؛ در غیر این صورت راه حرکت به سمت هدف‌های طولانی و سرعت

حرکت، کاهش می‌یابد. حرکت در جهت پدید ساختن اقتصاد مقاومتی نیز از این قاعده مستثنا نیست. اهل بیت علیهم‌السلام به برنامه‌ریزی صحیح در زندگی و در رأس آن برنامه‌ریزی اقتصادی توجه ویژه‌ای داشته‌اند و برای آن اهمیت زیادی قائل شده‌اند. در حدیثی آمده است: تدبیر خوب زندگانی و برنامه‌ریزی درست اقتصادی از نشانه‌های انسان‌های با ایمان است (حر عاملی، ۱۳۸۷، ج ۱۳، ص ۱۱۶). امیرالمؤمنین امام علی علیه‌السلام نیز می‌فرماید: برنامه‌ریزی درست، مال کم را افزایش می‌بخشد؛ و برنامه‌ریزی نادرست، مال بسیار را نابود می‌کند. (آمدی، ۱۳۷۹، ح ۴۸۳۳)

۲ - ۳ - ۷. استفاده از نیروی کار با صلاحیت

از ویژگی‌های حکومت اسلامی و علوی آن است که در گزینش افراد بر حسب نوع مسئولیت لیاقت و شایستگی آنان لحاظ می‌شود. برای تحقق اقتصاد مقاومتی نیز استفاده از نیروهای کارآمد اهمیت به‌سزایی دارد. آگاهی از دانش‌های هر زمان و تخصص، در کنار پاکی و تعهد، ویژگی اساسی نیروی کارآمد است. امام علی علیه‌السلام در نامه‌های خود به استاندارانش مکرر یادآوری می‌فرمود: افرادی را به عنوان کاتب، کارگزار، قاضی و... انتخاب نمایند که از توانایی و لیاقت بالایی برخوردار بوده و بر اساس عدالت گزینش شده باشند، به گونه‌ای که امکان دستیابی به بهتر از آنان وجود نداشته باشد.

در این راستا امام علیه‌السلام معتقد به سازماندهی، تقسیم کار و کار ویژه‌گرایی به عنوان ملزومات کارآمدی و کاردانی کارگزاران است و بر این باور است که در نظام کارآمد مدیریتی در قالبی سازمان یافته، برای هر فردی حرفه ویژه‌ای و تخصصی در نظر گرفته شده و عدم وظیفه‌شناسی باعث ناکارآمدی و تضييع توانایی‌ها و بازدهی می‌گردد (نهج البلاغه، نامه ۵۳). آنچه که در این جا مهم است و باید بدان توجه شود، این است که در منشور حکومت امام علی علیه‌السلام به این اصل حیاتی و سرنوشت‌ساز تصریح شده است که هر کاری باید به کسی که متخصص آن است واگذار شود؛ چراکه به تعبیر امیرالمؤمنین علیه‌السلام در حکمت ۴۸۰ نهج البلاغه «کار با دانش و مهارت مانند گام برداشتن در طریق روشن است».

با تخصصی شدن کارها و تقسیم کار زمینه برای موفقیت و شکوفایی افراد و جامعه فراهم می‌گردد، در صورتی که اگر افراد به کارهای گوناگون پردازند ممکن است نه تنها موفقیتی کسب نکنند بلکه ضمن اتلاف منابع و امکانات و به هدر رفتن وقت از کارایی لازم برخوردار نگردند. در این زمینه امام علی علیه السلام می‌فرماید: «کسی که به کارهای گوناگون پردازد، خوار شده و پیروز نمی‌گردد».
(نهج البلاغه، حکمت ۴۰۳)

توجه به تجارب کارگزاران نیز در گزینش آنان باید به عنوان یک اصل لحاظ شود. امام علی علیه السلام با فراست در خوری همواره به والیان خویش توصیه می‌نمود که در گزینش کارگزاران تجربه آن‌ها را به عنوان یکی از ملاک‌های اصلی حرفه‌ای و کاردانی لحاظ نمایند. امام در عهدنامه خود به مالک اشتر توصیه می‌کند کارمندان با آزمایش و امتحان و نه به میل و استبداد به کار گمارده شوند بلکه از میان آن‌ها افرادی باتجربه‌تر، پاک‌تر و پیشگام‌تر در اسلام گزینش گردند
(نهج البلاغه، نامه ۵۳)

۳ - ۳ - ۷. نظارت و کنترل فعالیت‌های اقتصادی

از راهکارهای مهم اقتصاد مقاومتی در شکل‌دهی اقتصاد سالم و شکوفا، نظارت و کنترل بر اقتصاد و کارهای تولیدی است. نظارت بر تولید از سوی دستگاه‌های ناظر، افزون بر آنکه اثر فراوانی در هم‌سو کردن فعالیت‌های اقتصادی و کارهای تولیدی با اولویت‌ها و نیازهای جامعه دارد و مانع از سوءاستفاده تولیدکنندگان از کارهای تولیدی خود می‌شود، در حفظ و ارتقای کیفیت و کنترل قیمت‌ها نیز مؤثر است.

نظارت یکی از ارکان حیاتی در ساختارهای حکومتی است. با این کار، کارگزاران هر جامعه یا سازمانی، به روند انجام کارها اشراف پیدا می‌کنند و از وقوع هرگونه انحراف در مسیر پی‌گیری اهداف باخبر می‌شوند و در کوتاه‌ترین زمان، به اصلاح آن می‌پردازند. در آموزه‌های اسلامی، از جمله مسئولیت‌هایی که برای رهبران جامعه ذکر شده، نظارت کامل بر روند کارهاست تا اطمینان بیابند، همه فعالیت‌ها در چارچوب احکام و مقررات اسلامی، برای تحقق هدف‌های

معین در مجموعه نظام‌های اجتماعی اسلام، در حال انجام است. امام علی علیه السلام به کارگزاران خود نیز دستور می‌داد برای نظارت و بازرسی کارها، مأمورانی را گسیل دارند؛ برای مثال، به مالک اشتر سفارش می‌کند: «سپس با فرستادن مأموران راست‌گو و با وفا، کارهای آنان را زیر نظر داشته باش». (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳)

بی‌تردید دولت اسلامی باید بر فعالیت‌های اقتصادی نظارت داشته باشد تا کارها به گونه‌ای شایسته و در چارچوب مقررات اسلامی، در همه عرصه‌ها جریان یابد و در صورت بروز هرگونه نابسامانی یا تخلف با دخالت دولت، کارها به روال سالم خود برگردد تا مراحل سرمایه‌گذاری، کار، تولید و توزیع، به شیوه‌ای که با هدف‌های نظام اقتصادی هم‌خوانی کامل داشته باشد، با جدیت تمام انجام گیرد.

۴-۷. مبارزه با فساد اقتصادی

فساد اقتصادی نقض قوانین موجود برای تأمین منافع و سود شخصی است. از فساد اغلب به عنوان یک بیماری شدید نام برده می‌شود. بیماری مانند سرطان که به طور بی‌رحمانه از سازمانی به سازمان دیگر و از نهادی به نهاد دیگر سرایت می‌کند، به طوری که تمام نهادهای موجود را تحلیل برده تا به فروپاشی نظام سیاسی حاکم بینجامد. رواج فساد مالی به درستی به عنوان یکی از مهم‌ترین موانع در راه پیشرفت‌های موفقیت‌آمیز اقتصادی، شمرده شده است.

سطح بالای فساد مالی می‌تواند باعث ناکارآمدی سیاست‌های دولتی شود. تحقیق‌های موجود نشان می‌دهد که فساد باعث کاهش سرمایه‌گذاری و در نتیجه کاهش رشد اقتصادی خواهد شد. فساد مالی، فعالیت‌های سرمایه‌گذاری و اقتصادی را از شکل مولد آن به سوی رانت‌ها و فعالیت‌های زیرزمینی سوق می‌دهد. همچنین باعث پرورش سازمان‌های وحشتناکی مانند مافیا می‌شود. فساد گسترده و فراگیر یکی از نشانه‌های ضعف حاکمیت است و عملکرد ضعیف حاکمیت می‌تواند روند رشد و توسعه اقتصادی را رو به تحلیل برد. (محتنفر، ۱۳۸۷)

امام علی علیه السلام در نامه معروف خود به مالک اشتر بعد از تقدیر از تجار مؤمن و متقی در فراز دوم، از هر گونه سوء استفاده مالی تجار جلوگیری به عمل می‌آورد

و می‌فرماید: «این را هم بدان که در میان بازرگانان، کسانی هستند که تنگ‌نظر و بد معامله و بخیل و احتکار کننده‌اند که تنها با زورگویی به سود خود می‌اندیشند؛ و کالا را به هر قیمتی که می‌خواهند می‌فروشند، که این سودجویی و گران‌فروشی برای همه افراد جامعه زیانبار، و عیب بزرگی بر زمامدار است. پس، از احتکار کالا جلوگیری کن، که رسول خدا ﷺ از آن جلوگیری می‌کرد، باید خرید و فروش در جامعه اسلامی، به سادگی و با موازین عدالت انجام گیرد، با نرخ‌هایی که بر فروشنده و خریدار زیانی نرساند. کسی که پس از منع تو احتکار کند، او را کیفر ده تا عبرت دیگران شود اما در کیفر او اسراف نکن.» (دستی، ۱۳۷۹ق، نامه ۵۳، ص ۵۸۱)

نتیجه‌بخش بودن سیاست‌های اقتصاد مقاومتی مستلزم آن است که فساد اقتصادی ریشه‌کن شده یا به حداقل خود برسد. مقام معظم رهبری در ذیل بحث الزام‌های اقتصاد مقاومتی می‌فرماید: واقعاً نمی‌شود ما کار اقتصادی درست و قوی بکنیم؛ اما با مفاسد اقتصادی مبارزه نکنیم؛ این واقعاً نشدنی است. همان چند سال پیش هم که من راجع به این قضیه بحث کردم و مطالبی را به مسئولین کشور گفتم، به همین نکته توجه داشتم که تصور نشود ما می‌توانیم سرمایه‌گذاری مردمی و کار سالم مردمی داشته باشیم بدون مبارزه با مفاسد اقتصادی و تصور نشود که مبارزه با مفاسد اقتصادی باعث می‌شود که ما مشارکت مردم و سرمایه‌گذاری مردم را کم داشته باشیم نه؛ چون اکثر کسانی که می‌خواهند وارد میدان اقتصادی بشوند اهل کار سالمند مردمان سالمی هستند؛ حالا یکی دو نفر هم آدم‌های ناسالم پیدا می‌شوند. باید با چشم‌های تیزبین، ریزبین و دوربین مراقبت کنید که کسانی نیایند به عنوان ایجاد اشتغال، ایجاد کار و کارآفرینی تسهیلات بانکی بگیرند اما کارآفرینی واقعی انجام نگیرد. این را باید مراقبت کنید هم شما مراقبت کنید هم قوه قضائیه مراقبت کند. به نظر من همکاری قوه مجریه و قوه قضائیه در اینجا یک کار بسیار لازمی است. (بیانات رهبر معظم انقلاب در دیدار رئیس جمهوری و اعضای هیئت دولت، ۹۱/۶/۲)

از نظر اسلام معاملات اقتصادی تنها در چهارچوب قوانین اسلامی مورد تایید است

که برخی از آن‌ها الزامی است (واجب و حرام) و برخی دیگر غیرالزامی، اما ترک یا انجام آن ارجح است (مکروه و مستحب). برخی از اصولی که می‌توان به عنوان منشور اخلاقی اقتصاد مقاومتی قرار گیرد از دیدگاه امام علی علیه السلام بدین شرح است.

۱ - ۴ - ۷. آشنایی با احکام شرعی

از اصول اخلاقی اقتصادی آن است کسی که می‌خواهد به فعالیت‌های اقتصادی بپردازد، پیش از آن باید احکام شرعی اقتصادی مورد نیاز را یاد بگیرد، تا داد و ستد او به صورت صحیح انجام گیرد و اموالی که از آن راه به دست می‌آید، حلال باشد و بتوان در آن‌ها تصرف کرد. از این رو، امام علی علیه السلام فرمود: «یا معشر التجار الفقه ثم المتجر؛ ای جامعه تجار و معامله‌گر! اول یادگیری مسائل شرعی تجارت، بعد تجارت» (کلینی، ۵: ۱۵۰)

۲ - ۴ - ۷. اجتناب از کم فروشی و اجحاف

از موانع اخلاقی اقتصاد مقاومتی، کم‌فروشی و اجحافی است که نسبت به مشتری انجام می‌شود. کم‌فروشی در فقه اسلامی حرام و اجحاف به حقوق دیگران محسوب می‌شود. متأسفانه این امر به صورت‌های گوناگون، در بازارها دیده می‌شود که فروشندگان همه روزه میلیون‌ها تن کالا در بازارهای مختلف به صورت بسته‌بندی در اختیار خریداران قرار می‌دهند که مشاهده می‌شود مقدار کالای بسته‌بندی شده در بسیاری از موارد از مقدار واقعی آن کمتر است. (الهامی‌نیا، ص ۶۲) امام علی علیه السلام در نامه خود به مالک اشتر می‌فرماید: «داد و ستد باید آسان و به ترازوی بی‌کم و کاست با نرخ‌هایی باشد که به هیچ یک از طرفین مبادله اجحاف نشود». (دستی، نامه ۵۳، ص ۵۸۳) مسئله کم‌فروشی قابل تعمیم است به گونه‌ای که هر نوع کم‌کاری و کوتاهی در انجام وظایف را شامل می‌شود، به این ترتیب کارگری که از کار خود کم می‌گذارد، آموزگار و استادی که درست درس نمی‌دهد، کارمندی که به موقع سر کار خود حاضر نمی‌شود و دلسوزی لازم را نمی‌کند، همه مشمول این حکمند و در عواقب آن سهیم‌اند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۲ش، ج ۱۲، ص ۱۱۳)

۳ - ۴ - ۷. منع از احتکار

از جمله اموری که در اقتصاد اسلامی، حرام شناخته شده و باید از آن پرهیز کرد احتکار است. احتکار در اصل به مفهوم «جمع و امساک» است، سپس در معنایی مجازی، به کار رفته است، از جمله «جمع و نگهداری طعام و مانند آن به انتظار زمان گرانی.» (ابن منظور، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۲۰۸) در اصطلاح نیز احتکار عبارت است از حبس گندم، جو، خرما، کشمش، روغن حیوانی و خودداری از فروش آن‌ها (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۴۱۵؛ خوئی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۵۱۲؛ تبریزی، ۱۴۲۶، ج ۳، ص ۲۸۳) با وجود شباهت میان معنای لغوی و اصطلاحی احتکار، دو تفاوت میان این دو معنا وجود دارد:

الف. طبق معنای لغوی، احتکار به ذخیره کردن هرگونه طعام گفته می‌شود، در حالی که در اصطلاح فقهی، فقط به ذخیره کردن گندم، جو، خرما، کشمش و روغن حیوانی احتکار گفته می‌شود و نه به ذخیره هرگونه مواد غذایی.

ب. بنابر نظر اکثر فقها، شرط تحقق احتکار در اصطلاح فقهی، نیاز مردم به آن کالا است ولی در معنای لغوی این قید وجود ندارد.

احتکار، موجب می‌شود که بخشی از کالای عرضه شده به بازار از دسترس مردم خارج گردد، توازن عرضه و تقاضا به هم بخورد، سطح قیمت‌ها بالا رفته و قدرت خرید مردم کاهش یابد و در نتیجه، اقشار مستضعف و آسیب‌پذیر جامعه دچار زیان و تنگدستی بیشتر گردند. به همین دلیل، اسلام، احتکار را تحریم کرده و محترکان را مورد نکوهش قرار داده است. (الهامی‌نیا، ۶۴) امام علی علیه السلام می‌فرماید: «از رحم و عاطفه انسانیت دور است که با احتکار، مردم را دچار رنج نمایید» (آمدی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۱۰۰، ح ۷۳۱) ایشان در این رابطه در عهدنامه مشهور خود به مالک اشتر می‌فرماید: «احتکار ضرر رساندن به عموم مردم است و مایه ننگ حاکمان است، کسی که پس از منع تو احتکار کرد، او را مجازات کن تا عبرت دیگران شود.» (دشتی، نامه ۵۳، ص ۵۸۳)

۴ - ۴ - ۷. پرهیز از رباخواری

ربا عبارت است از دریافت زیادی در مبادلات در کالاهای همجنس که موزون یا مکمل باشند و یا دریافت اضافی در قرض با شرط قبلی. (حسینی، ۱۳۷۳، ص ۱۵۲)

بر اساس این تعریف می‌توان چنین نتیجه گرفت:

الف. ربا شامل تمام معاملات و مبادلات، خرید و فروش، قرض، صلح و... می‌شود.

ب. ربا محدود به مکیل و موزون نمی‌شود.

ج. طبق این دیدگاه، هرگونه معامله ظالمانه و اجحاف‌آمیز ریاست.

بزرگترین خطر و ضربه بر اقتصاد مقاومتی، ربا خواری است. ربا از دیدگاه اسلام، عامل عقب‌ماندگی و نابودی بنیان اقتصادی فرد و جامعه است. قرآن کریم می‌فرماید: ﴿يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ...﴾؛ (بقره: ۲۷۶) خداوند، ربا را نابود می‌کند و صدقات را افزایش می‌دهد!

«مَحَق» به معنای کاستن و بی‌برکت ساختن است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶ق، ص ۷۶۱) مَحَق اموال ربوی، تنها به معنای بی‌ارزش بودن معنوی آن نزد خدا، یا نابودی ثواب اخروی شخص رباخوار نیست، بلکه شامل آثار دنیوی آن نیز می‌شود. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۲۳) امام علی علیه السلام در این رابطه می‌فرماید: «رسول خدا صلی الله علیه و آله، ربا و رباخواری و خریدار و فروشنده در معاملات ربوی و کسی را که شاهد بر آن‌ها است لعنت کرده است». (نوری، ج ۱۲، ص ۴۲۰)

تأثیرات اجتماعی پدیده ربا و در پی آن، آثار زیانبار اقتصادی‌اش را می‌توان اینگونه بیان کرد:

۱. ربا در کوتاه‌مدت، سودهای بادآورده‌ای را نصیب عده‌ای می‌کند و در برابر، عده‌ای را به وادی فقر می‌افکند. تداوم این چرخه، به تدریج، شکاف اقتصادی را گسترده‌تر و عمیق‌تر می‌سازد که نتیجه طبیعی آن، کینه‌توزی و دشمنی میان دو طبقه ثروتمند و فقیر جامعه است. آتش حسرت و حسن انتقام‌جویی کسانی که دارایی خود را از ربا از دست داده‌اند، امنیت اجتماعی و اقتصادی جامعه را تهدید می‌کند. و در دراز مدت، بسترهای رشد پایدار را نابود می‌سازد. از این رو، در روایات، فساد، ظلم و نابودی اموال، فلسفه تحریم ربا یاد شده است. (صدوق، ۱۳۷۶ق، ج ۲، ص ۹۴)

۲. از آثار منفی رباخواری، کاهش فعالیت‌های تجاری، و رکود اقتصادی است. امام صادق علیه السلام در این باره می‌فرمایند: «اگر ربا حلال بود، مردم فعالیت‌های

تجاری و تأمین نیازمندی‌های خود را رها می‌کردند، پس خداوند ربا را حرام کرد تا مردم از حرام خواری دست کشند و به تجارت و خرید و فروش روی آورند». (صدوق، ۱۳۷۶ق، ج ۲، ص ۴۸۲)

۵-۷. اصلاح الگوی مصرف

مسئله مدیریت و اصلاح الگوی مصرف یکی از ارکان اقتصاد مقاومتی است. مصرف از دیدگاه اسلام، رفع نیاز واقعی انسان در تأمین معاش با رعایت میانه روی و موقعیت زمانی و مکانی است؛ مردم به عنوان عیال خداوند و امانت‌داران اموال وی، باید این اموال را در همان راهی که غرض اصلی خلقت آنهاست، مصرف کنند؛ یعنی از این اموال برای رفع حاجات معاش خود بهره گیرند. بنابراین، استفاده بیش از حد نیاز، مصرف در غیر مورد نیاز، اتلاف مال قابل استفاده و بد استفاده کردن، همه از مصادیق اسراف و تبذیر است.

به هر حال اسراف‌کاری، در حدی است که در فقه، در ردیف گناهان کبیره و کار حرام شمرده شده و شخص اسراف‌کار مرتکب کبیره به شمار آمده است. (امام خمینی، ۱۳۷۹ق، ص ۲۵۹)

به باور نگارنده، الگوی مصرف در جهت تحقق اقتصاد مقاومتی باید دو تغییر عمده در آن رخ دهد:

الف. تغییر الگوی مصرف جامعه در جهت حذف اسراف و تبذیر است، چیزی که در اسلام به شدت از آن نهی شده است. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «با رعایت اقتصاد از اسراف دست بکش و همین امروز، فردا را به یاد آور». (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳۳، ص ۴۹۰) امام علی علیه السلام در این روایت با بیان ضرورت پس‌انداز و آینده‌نگری، افق زمانی مصرف‌کننده مسلمان را فراتر از دنیا معرفی می‌کنند. حضرت در مقام تبیین مفهوم اسراف و تبذیر می‌فرماید: «اسراف و تبذیر یعنی وضع و صرف مال و ثروت در غیر موضعی که برای آن ضرورت دارد». (نهج البلاغه، خطبه ۱۲۶)

مقام معظم رهبری در این باره می‌فرماید: هم دستگاه‌های دولتی، هم دستگاه‌های غیردولتی، هم آحاد مردم و خانواده‌ها باید به این مسئله توجه کنند

که این واقعاً جهاد است. امروز پرهیز از اسراف و ملاحظه تعادل در مصرف بلاشک در برابر دشمن حرکت جهادی است. انسان می‌تواند ادعا کند که این اجر جهاد فی سبیل الله را دارد. (بیانات در دیدار کارگزاران نظام، ۹۱/۵/۳)

ب. علاوه بر حذف اسراف و تبذیر، فرهنگ مصرف از کالای خارجی به کالای داخلی تغییر کند. مقام معظم رهبری می‌فرماید: دستگاه‌های حاکمیتی مربوط به قوای سه گانه سعی کنند هیچ تولید غیرایرانی را مصرف نکنند؛ همت را بر این بگمارند. آحاد مردم هم مصرف تولید داخلی را بر مصرف کالاهایی با مارک‌های معروف خارجی که بعضی فقط برای نام و نشان، برای پز دادن، برای خودنمایی کردن در زمینه‌های گوناگون دنبال مارک‌های خارجی می‌روند، ترجیح بدهند. خود مردم راه مصرف کالاهای خارجی را ببندند. (بیانات در دیدار کارگزاران نظام ۹۱/۵/۳)

برای تحقق اقتصاد مقاومتی فرهنگ مصرف کالاهای داخلی باید مورد توجه قرار گیرد؛ چرا که مصرف کالاهای خارجی سبب وارد شدن ضربه به اقتصاد داخلی است. معصومان علیهم‌السلام نیز به این امر از همان آغاز توجه داشته‌اند و خطرات و مضرات روی آوردن به استفاده از کالاهای بیگانگان را تذکر داده‌اند. امام صادق علیه‌السلام در حدیثی می‌فرماید: امیرالمؤمنین امام علی علیه‌السلام همواره می‌فرمودند: مادامی که این امت لباس بیگانه نپوشند و غذاهای آنان استفاده نکنند همواره در خیر خواهند بود و هنگامی که چنین کنند خداوند آنان را ذلیل خواهد کرد. (برقی، ص ۱۷۸)

تأکید امیرالمؤمنین علیه‌السلام در اینجا بر این است که وابستگی در مصرف به بیگانگان امر مذمومی است و امت اسلامی هرگز نباید در پوشاک و خوراک خود به بیگانه نیازمند باشد و در صورت چنین نیازی جامعه اسلامی ذلیل خواهد بود. روشن است که وقتی استفاده از پوشاک و خوراک بیگانه امر مذمومی تلقی می‌گردد، خرید و فروش این اجناس در بازار اسلامی نیز مذموم است. امام باقر علیه‌السلام نیز در این باره می‌فرماید: خداوند به پیامبری از پیامبران وحی فرمود که به قومت بگو: لباس دشمنان مرا نپوشند و غذای آنان را نخورند و به شکل آنان ظاهر نشوند که در آن صورت همانند آن‌ها دشمن من خواهند بود. (بروجردی، ج ۲۳، ص ۲۷۶)

۸. ثمرات و دستاوردهای اقتصاد مقاومتی

به باور نگارنده اجرایی شدن این اصول و تحقق اقتصاد مقاومتی در کشور می‌تواند ثمرات و دستاوردهای گران‌بهایی را به همراه داشته باشد. برخی از این دستاوردها از این قرارند:

۸-۱. رشد و شکوفایی اقتصادی

بی‌شک، رشد اقتصادی جامعه نشان‌دهنده اقتدار ملی، استقلال، عزت‌مندی و در مجموع، عامل برتری آن جامعه در سطح بین‌المللی است. لذا کشوری که از نظر اقتصادی، صنعت و تکنولوژی، به رشد و توسعه رسیده باشد، در دیگر جنبه‌های سیاسی و فرهنگی نیز برتر خواهد بود. رشد و شکوفایی اقتصادی دو هدف اصلی دارد:

۱. افزایش ثروت و رفاه مردم جامعه و ریشه کنی فقر.

۲. ایجاد اشتغال.

۸-۲. ایجاد خلاقیت اقتصادی

همان‌طور که بیان شد یکی از مسئولیت‌های مهم در زمینه اقتصاد مقاومتی که متوجه مردم جامعه اسلامی است، استفاده از کالاهای داخلی است.

مصرف کالاهای داخلی، سبب ایجاد خلاقیت اقتصادی می‌شود؛ چراکه تولیدکنندگان را به این باور می‌رساند که بدون کمک بیگانگان می‌توانند نیازهای جامعه اسلامی را برطرف کنند. احساس خودباوری آنها، در راستای تهیه و تأمین کالاهای مورد نیاز جامعه، سبب نوآوری و ابتکار می‌شود و چون اطمینان به حمایت مردم دارند، از درگیر شدن با مشکلات بزرگ، هیچ‌گونه هراسی به دل راه نمی‌دهند و در نهایت، زمینه پیشرفت‌های بزرگ را فراهم می‌سازند. (درافشان، ۱۳۹۲ش، ص ۱۲۸)

۸-۳. حفظ کارآمدی نظام

اگر نظام دینی نتواند در عین حاکمیت و تسلط سیاسی، کارآمدی خود را در عرصه اقتصادی ثابت کند، به فرموده نورانی امیرالمؤمنین علی علیه السلام خطاب به مالک اشتر: «شهرها را خراب و بندگان خدا را نابود می‌سازد و حکومتش فقط مدت

کمی دوام خواهد داشت». (نهج البلاغه، نامه ۵۳) حفظ استقلال و قدرت اقتصادی حاصل از محقق شدن اقتصاد مقاومتی، جامعه اسلامی را در استحکام بخشیدن به نظم اجتماعی، تقویت بنیان‌های جامعه دینی و رسیدن به اهداف اسلامی، توانا می‌سازد. این نتیجه و دستاورد از یک طرف، جامعه را از بی‌نظمی و مشکلات ناشی از اعمال قدرت و اخلال دشمنان نجات می‌دهد و از سوی دیگر، جامعه را از تحمیل شدن نظم و نظامی غیر اسلامی در امان نگاه می‌دارد. (حسینی هرندی، ۲۴۷) از این رو یکی از آثار سیاسی اقتصاد مقاومتی، کارآمدی نظام اسلامی است. آن‌گاه اگر کارآمدی نظام تضمین شده باشد، می‌تواند:

۱. مسیر سعادت و کمال را بدون هیچ گونه وابستگی ببیماید؛
۲. چشم طمع دشمنان را از سرزمین‌های اسلامی دور نگاه دارد؛
۳. با کمک به مسلمانان محروم، فرهنگ اسلام را در سراسر گیتی بگستراند. (همان).

۴- ۸. خودکفایی و اقتدار اقتصادی

خودکفایی در اقتصاد مستلزم داشتن اقتصاد مقاومتی‌ای است که همان توان‌مندی کمی و کیفی در تولید است؛ چرا که بدون داشتن اقتصاد مقاومتی و بسنده کردن به تولیدات اندک یا نامطلوب داخلی نمی‌توان به خودکفایی رسید. این نکته را نیز باید در نظر داشت که برخی از کالاهای وارداتی با خودکفایی منافاتی ندارد. ممکن است کشوری ترجیح دهد بعضی از نیازهای خود را از خارج تأمین کند؛ چرا که هزینه تهیه آن در داخل بیشتر است؛ و با وارد کردن آنها، جامعه می‌تواند امکانات خود را در راه مفیدتری به کار گیرد. این کار با خودکفایی ناسازگار نیست؛ زیرا جامعه قدرت لازم برای تولید آن کالا را دارد، ولی فایده وارد کردن آن از کشور دیگر بیشتر است؛ به عنوان مثال کشور ایران به جای این که گاز را از منطقه غرب به سمت شمال کشور انتقال دهد گاز مورد نیاز را از کشورهای مرزی شمال خریداری نموده و در عوض گاز ذخیره شده خود را به منطقه ترکیه و عراق و... انتقال می‌دهد، چرا که هزینه آن برای کشور مقرون به صرفه است.

۹. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این مقاله سعی شد که از منظر فقه اسلامی و کلام امیرالمؤمنین علیه السلام و نیز بیانات مقام معظم رهبری دام‌ظله‌العالی مفهوم و اصول اقتصاد مقاومتی مورد توجه و تحلیل قرار گیرد و روشن شد که اقتصاد مقاومتی شکل خاصی از نظام اقتصادی اسلام است که در برابر تهدیدها و ترفندهای دشمن مقاوم است و تهدیدها را به فرصت تبدیل کرده و سبب رشد و شکوفایی می‌شود. سپس اصول تحقق اقتصاد مقاومتی را تحت عناوین زیر برشمردیم.

۱. حمایت از کار، سرمایه و تولید ملی پایه و اساس اقتصاد مقاومتی است.

۲. اجرای عدالت اقتصادی شاخص کلیدی اقتصاد مقاومتی است.

۳. نضباط اقتصادی نقش والایی در اقتصاد مقاومتی دارد که برای محقق ساختن آن، اقداماتی باید صورت گیرد. این اقدامات عبارتند از: برنامه ریزی اقتصادی، استفاده از نیروی کار با صلاحیت، کنترل و نظارت.

۴. مبارزه با مفاسد اقتصادی و حاکم شدن ارزش‌های اخلاق اقتصادی که امام علی علیه السلام در نهج البلاغه به آن‌ها پرداخته است از عناصر مهم دستیابی به اقتصاد مقاومتی است.

۵. اصلاح الگوی مصرف یکی از ارکان اقتصاد مقاومتی است که باید دو تغییر عمده در آن صورت گیرد: حذف اسراف و تبذیر و تغییر فرهنگ مصرف از کالای خارجی به کالای داخلی.

همچنین به آثار و ثمرات تحقق اقتصاد مقاومتی نیز اشاره شد؛ رشد و شکوفایی اقتصادی، تأمین عزت جامعه اسلامی، ایجاد خلاقیت اقتصادی، حفظ کارآمدی نظام و تحقق خودکفایی و اقتدار اقتصادی از جمله آن ثمرات دانسته شد.

در خاتمه لازم به ذکر است که در دوره‌ای که دشمنان انقلاب و اسلام از حربه اقتصادی و با تحریم‌های متعدد سعی در نابودی انقلاب و اسلام دارند نباید تنها به نوشتن و توضیح چستی اقتصاد مقاومتی و بیان راهکارهای آن پرداخت؛ بلکه بر همگان است که در راستای تحقق اقتصاد مقاومتی تلاش کنند و آن را عملی سازند.

فهرست منابع

- قرآن کریم.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله (۱۴۰۴ق)، شرح نهج البلاغه، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۸ق)، لسان العرب، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- اراکی، محسن (۱۳۶۹ش)، نقش فقه و فقهها در شناخت اقتصاد اسلامی؛ مجموعه مقالات فارسی اولین مجمع بررسی های اقتصاد اسلامی، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- اسدی، علی، «نظام اقتصاد اسلامی الگویی کامل برای اقتصاد مقاومتی»، فصلنامه سیاست های راهبردی و کلان، دوره ۲، شماره ۵، بهار ۱۳۹۳.
- الهامی نیا، علی اصغر (بی تا)، اخلاق اقتصادی، بی جا: بی نا.
- امامی، ابوالقاسم، دیوان امام علی علیه السلام، برگرفته از دیوان امام علی علیه السلام (۱۳۷۳ش)، تالیف قطب الدین بیهقی کیدری، تهران: انتشارات اسوه.
- آمدی، عبدالواحد (۱۳۷۹ش)، غرر الحکم و درر الکلم، تهران: انتشارات محدث.
- ایروانی، جواد (۱۳۸۴ش)، اخلاق اقتصادی از دیدگاه قرآن و حدیث، مشهد: انتشارات دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- بیانات مقام معظم رهبری در اجتماع کارگران در کارخانجات تولیدی داروپخش، ۱۳۹۱/۲/۱۰.
- بیانات مقام معظم رهبری در حرم مطهر رضوی، ۱۳۹۰/۰۱/۰۱.
- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جمع مهندسان و کارگران صنعت نفت، ۹۰/۱/۱۸.
- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دانشجویان، ۹۱ / ۵ / ۱۶.
- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار رئیس جمهوری و اعضای هیئت دولت، ۹۰/۶/۶.
- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان و کارگزاران نظام، ۹۱/۵/۳.
- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار هزاران نفر از کارگران سراسر کشور، ۹۰/۲/۷.
- بیطرفان، محمد (۱۳۸۵ش)، کار و کارگر از نگاه رهبر معظم انقلاب اسلامی، تهران: بیطرفان.
- پیغامی، عادل، پرونده اقتصاد مقاومتی، ماهنامه آموزشی اطلاع رسانی معارف، شماره ۹۳، ۱۳۹۱ش.
- تبریزی، جواد (۱۴۲۶ق)، ارشاد الطالب، قم: دار الصدیقه الشهیده علیه السلام.
- جامی، علیرضا؛ ایمانی مقدم، حمیدرضا و تنها، مجتبی (۱۳۹۱)، اصولی افق روشن با رویکردی بر اقتصاد مقاومتی، مشهد: سخن گستر.
- حر عاملی، محمدحسن (۱۳۸۳ق)، وسائل الشیعه، تهران: مکتبه الاسلامیه.
- حرانی، ابن شعبه (بی جا)، تحف العقول، بی جا: بی نا.
- حسینی، سید علی (۱۳۷۳ش)، توضیح لمعه، قم: دار العلم.
- درافشان، محمدحسین (۱۳۹۲ش)، حماسه سیاسی و حماسه اقتصادی از منظر آیات و روایات، قم: مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما.
- دشتی، محمد (۱۳۷۹ش)، ترجمه نهج البلاغه، قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقات امیرالمؤمنین.

- دفتر همکاری حوزه و دانشگاه (۱۳۷۲ش)؛ درآمدی بر اقتصاد اسلامی، تهران: سمت.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۶ق)، مفردات الفاظ القرآن، تحقیق صفوان عدنان داودی، دمشق: دارالقلم.
- رضایی درانی، مجید؛ متوسلی، محمود (۱۳۸۸ش)، ترابط فقه، حقوق و اقتصاد اسلامی، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، س ۸، ش ۳۱.
- سیدنژاد، سیدصادق و سیدرضی سیدنژاد (۱۳۹۱ش)، تولید، کار و سرمایه از منظر آموزه‌های دینی، قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۸ق)، عیون اخبار الرضا علیه السلام، بی‌جا: جهان.
- _____ (۱۳۸۵ق)، علل الشرائع، قم: مومنین.
- _____ (۳۱۷۶ق)، من لا یحضره الفقیه، تهران: مطبعة الآفتاب.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴ش)، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- فشاری، مجید؛ پورغفار، جواد، «بررسی و تبیین الگوی اقتصاد مقاومتی در اقتصاد ایران»، مجله اقتصادی، شماره‌های ۵ و ۶، مرداد و شهریور ۱۳۹۳.
- قدیری اصلی (۱۳۷۹ش)، باقر، کلیات علم اقتصاد، تهران: مرکز نشر سپهر.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵ش)، الکافی، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار، بیروت: مؤسسة الوفاء.
- محنت‌فر، یوسف (۱۳۸۷ش)، «فساد اقتصادی و چگونگی مبارزه با آن در فرایند توسعه اقتصادی»؛ همایش اقتصاد اسلامی و توسعه.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۹ش)، القواعد الفقهیه، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب علیه السلام.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۲ش)، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- موسوی اصفهانی، جمال‌الدین (۱۳۶۸ش)، پیام‌های اقتصادی قرآن، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۸۹ش)، کتاب البیع، قم: چاپ مهر.
- موسوی خوئی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۸ق)، التنقیح فی شرح المکاسب، مقرر: میرزا علی غروی، قم: موسسه احیاء آثار الامام الخوئی.
- موسوی، سید علی (۱۳۹۲)، <http://daneshgahnews.com/fa17729idcontent.htm>
- میرمعزی، سیدحسین (۱۳۹۰ش)؛ نظام اقتصادی اسلام (مبانی، اهداف، اصول راهبردی و اخلاق)؛ تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- نمازی، حسین (۱۳۸۲ش)، نظام‌های اقتصادی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- هادوی‌نیا، علی‌اصغر (۱۳۸۱ش)، معنویت و اقتصاد، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- هاشمی، سید محمود (۱۳۶۹ش)، «بحث‌های اقتصادی و تفاوت آن با بحث‌های فقهی»، مجموعه مقالات فارسی اولین مجمع بررسی‌های اقتصاد اسلامی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.